

включає такі складові, як суб'єкти, їх правові статуси, об'єкти, методи взаємодії конкретних видів суб'єктів із об'єктами, систему гарантій (насамперед юридичну відповідальність за порушення режиму). Для правового режиму найважливіше значення мають такі умови, як час, простір, коло осіб, на яких він поширюється. В будь-якому режимі є ці три компоненти змісту.

Отже, з огляду на дуже швидкий розвиток нових суспільних відносин, виникнення нових об'єктів та суб'єктів правовідносин, у сучасній правовій системі України виникає необхідність застосування такої юридичної форми, як правовий режим. Таке правове явище було відоме юриспруденції ще на етапі її розвитку, але нині воно стало більш актуальним для застосування. Фактично правовий режим стає особливим правовим інструментом законодавця при формуванні правової системи України. Правовий режим врегульовує суспільні відносини (поза межами окремих галузей права) шляхом обмеження або збільшення обсягу правосуб'єктності, кількості об'єктів права та встановлення особливого механізму правового регулювання.

Встановлення такого правового явища законодавцем здійснюється із визначених підстав (наприклад, економічного обґрунтування) при особливому порядку створення, зміни та припинення такого явища та у деяких випадках особливому порядку застосування. Саме в такому контексті виникає та функціонує національний правовий режим, режими сприяльності або несприяльності тих чи інших суспільних процесів для тих чи інших суспільних відносин, які потребують негайного особливого врегулювання.

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права. – М., 1982. – С. 382. 2. *Бобылев А.И.* Механизм правового воздействия на общественные отношения // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 326. 3. *Алексеев С.С.* Цит. праця. – С. 382. 4. Общая теория государства и права / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 2002. – С. 376. 5. Там само. 6. *Сырых В.М.* Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2000. – С. 534. 7. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2003. – С. 720. 8. *Исаков В.Б.* Механизм правового регулирования и правовые режимы // Проблемы теории государства и права. – М., 1987. – С. 261.

Ю. П. ЛОБОДА

СТАДІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: КАТЕГОРІАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Автор провів порівняльно-правове дослідження конкретно-історических форм правової системи одного розглядається правової традиції з точки зору логічного і історического методів. Історический метод передбачає розгляд історії правової системи як послідовної ланки причинно-наслідкових зв'язків. Логічний призначений знайти логіку становлення правової традиції в певній формі, в якій вона доступна сьогодні.

© ЛОБОДА Юрій Петрович – кандидат юридичних наук, доцент Львівського державного університету внутрішніх справ

The article analyses the stages of law tradition development. Comparative investigation of the definite historical forms of law system which people produced in different periods of ukrainian history is made. Law tradition is analysed through the prism of historical and logical methods. The first one defines law system as the chain of cause and consequence relations. The aim of the logical method is to find out the logic of law tradition development in form, which is accessible nowadays.

Актуальність даної теми зумовлена неабияким інтересом до визначення і висвітлення особливостей становлення, розвитку правової традиції українського народу. Дослідженню даної проблематики присвячені праці Є. Харитонова, М. Гримич, В. Камінського та інших учених.

Український народ виник внаслідок безперервного процесу етногенезису. Правова традиція є елементом етнонаціональної культури, визначає етнонаціональну специфіку, яка була притаманна українському народу впродовж всієї його історії. І тому суть питання полягає не у підході до дослідження (державницький, культурно-історичний тощо), а у різних об'єктах дослідження: обгрунтована нами категорія правової традиції відображає набагато глибші пласти соціальної реальності, ніж поняття про систему права чи конкретно-історичні різновиди держав, на території яких відбувався етногенез українського народу в ті періоди, коли він не мав власної державності. Попри це народ зберігав свою етносоціальну унікальність, зокрема завдяки безперервній правовій традиції поряд з релігійними, обрядовими, побутовими, економічними (насамперед сільськогосподарськими) традиціями.

Правову традицію можна розглядати у двох неспівмірних аспектах: з позицій історичного методу вона постає безперервним у часі процесом розвитку правової системи через низку конкретно-історичних форм аж до сучасної, а з точки зору логічного методу – як процес формування етнонаціонального стереотипу правової поведінки, в якому у «знятому» вигляді відображено правову історію народу.

Якщо історичний метод розглядає історію правової системи як послідовний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, то логічний метод покликаний виявити внутрішню логіку становлення правової традиції у такій формі, в якій вона доступна для спостереження сьогодні, та, по можливості, передбачити, спрогнозувати її подальшу еволюцію. Відтак виокремлення стадій розвитку з позицій двох різних методів буде істотно відрізнятися: у межах історичного методу історико-правова наука виокремлює стадії (етапи) правового розвитку в межах певних історичних періодів різної тривалості, які позначені єдністю конкретно-історичних особливостей та закономірностей, що діють на певному етапі, при цьому така періодизація завжди має елемент випадковості, суб'єктивності, зумовленої поглядами дослідника чи історичної школи. У межах логічного методу виокремлення стадій зумовлене дією діалектичного закону заперечення заперечення, при цьому кожна стадія означає «зняття» того змісту, який виник на попередній стадії. Очевидно, що логічна схема завжди буде абстрактнішою за історичну, оскільки історичний розвиток правової реальності відбувається не по висхідній, а позначений коливаннями, періодами регресу та деградації правової культури.

Для вирішення питання про діалектичні стадії становлення правової традиції українського народу важлива є первинна історична періодизація відповідного процесу. М. Чубатий виокремлює три доби: земська або княжа – до половини XIV ст.; литовсько-руська доба – по кінець XVI ст.; козацька доба – XVII–

XVIII ст. Останню він пов'язував з «постанням української держави 1917 р., а змістом її було б обов'язуюче державне право на Україні в останніх роках і нині»¹.

У межах свого дослідження, яке має характер історико-правового дискурсу, М. Чубатий розглядає іноетнічні впливи на вітчизняну правову традицію. Зокрема, у зв'язку з прийняттям християнства та рецепцією візантійського права: «християнство на полі права привело у нас великий переворот. 1) Наше звичаєве право мало багато понять, які стояли в суперечності з християнськими поняттями, як: розвід, множеність, наложництво і т.д. І прихід християнства модифікував наше звичаєве право. 2) На Україні приходить духовенство зі своїми церковними канонами і своїм окремим судівництвом і в цьому напрямі вони не хотіли підчинитися звичаєвому праву, але принесли зі собою готові свої збірники як церковного так і світського права»².

Наслідки рецепції М. Чубатий оцінює так: «Рецеповане візантійське право збагатило українське право новим правовим поняттям, а через поширення по Україні чужих збірників права, право уодностайнилося; бо треба піднести, що досі кожда земля мала своє звичаєве право, кожде племя на Руси мало свій обичай, доперва введення чужих збірників а рівночасне поширення з ними «Руської Правди» як збірника українського права надало цілій київській державі право спільне для всіх земель. Все таки на заході рецепція чужого римського права оставила по собі глибші сліди, чим у нас, прим. У Німеччині римське цивільне право зовсім виперло германське цивільне право... У нас рецепція чужого права (візантійського) так сильно не зазначилася, а зміни були лиш незначні і то лиш конечні. Завдячити треба сильному привязанню славянського елементу до свого звичаєвого права і консерватизмови українських племен»³.

Теорія етнографії, послуговується поняттям етносоціальної організації, яке відображає єдність етнічної спільноти у соціальних формах, зумовлених конкретно-історичним періодом її розвитку. Етносоціальна організація розвивається не по висхідній, свідченням чого є періоди втрати державності, занепад правових установ, забуття досягнень політичної та правової культури (період української історії XVII ст., який отримав назву «Руїна»). У цій частині процес її становлення та розвитку адекватно може бути досліджений історичним методом. Очевидно, що пов'язана з урбанізацією стадія формування нації принесла такі форми правового життя народу, які неможливо уявити за умов аграрної економіки. А тому змінилися й якісні параметри правової культури народу як елемент, фактор його етнонаціональної самобутності, це вже «не той» народ, яким він був раніше, що, ясна річ, не заперечує його схожості за чимось «невловимим» (а цим «невловимим» в аспекті правового розвитку і є правова традиція) з тими попередніми історичними формами народу, з яких він виник.

Застосування діалектичного закону заперечення заперечення визначає межі стадій становлення правової традиції як точки, в якій заперечувалися попередні типи (форми, види) правової культури. Історико-культурною формою, в якій, як правило, відбувалися такі «заперечення», була криза конкретно-історичної правової культури. При цьому зауважмо, що така криза могла мати як революційний характер, коли перебіг процесів правового розвитку відзначався з високою інтенсивністю (кількісні та якісні зміни правової системи за даний проміжок часу), прикладом чого може бути скасування на українських землях шляхетського устрою та формування нової правової системи з властивою їй правовою культурою

в ході війни 1648-1654 рр. під проводом Б. Хмельницького; так і еволюційний, прикладом чого може бути поступове відмирання обшинного правопорядку (копних судів) на українських землях у XVI – на початку XVII ст.

Одним з переломних моментів формування етнічного стереотипу поведінки українського народу сучасні науковці вважають саме „козаччину». Безумовним є генетичний зв'язок між правовими системами Литовського, (пізніше – Речі Посполитої) та козацького періодів. Проблема генезису козаччини більш ніж достатньо висвітлена у вітчизняній історіографії, тому ми зосередимося лише на деяких змістових акцентах. Насамперед необхідно відзначити вплив феномена козаччини на весь тогочасний етнічний масив українського народу. Саме феномен козаччини і пов'язані з ним етногенетичні та соціально-економічні процеси розглядаються як передумова зародження сучасного українського етносу в тих концепціях, до яких ми схиляємося.

Як же сучасна історична наука висвітлює проблеми козаччини та її історичного значення? У підручнику з історії України В.М. Литвина читаємо: «Особливої гостроти проблемі надавало те, що із середини XVI ст. розпочинається принципово новий етап розвитку українського козацтва, а саме: перенесення вироблених ним оригінальних форм господарювання, способу життя та світосприйняття – незалежного та вільнолюбного – на українські внутрішні землі, ті, що були вже обжиті раніше, – в городи або на волость. Перенесення козацьких звичаїв і традицій до давніх українських центрів відбувається досить швидко і органічно. Переміщуючись з опозиційно налаштованим міщанством, козаки організовують їх за своїми порядками та долучаються до боротьби останніх з невідомими їм урядниками... Вкрай важливим було й те, що цей процес збігається у часі з процесами консолідації панівної верстви Великого князівства Литовського, ревізіїю прав на шляхетство та ліквідацією владою різноманітних проміжних ступенів напіврицарського люду. Підставою для визнання нобілітету стає не виконання військових обов'язків, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Зважаючи, що переважна більшість бояр володіли землею за звичаєм, для неї перекривається доступ у шляхетський стан. Ще динамічно подібні процеси розгортаються після укладення Люблінської унії 1569 р., адже в польській правовій системі взагалі не було місця для боярського стану... Не потрапивши до шляхетського стану, бояри були змушені шукати собі місце в соціальній ієрархії. І найбільш поширеним варіантом стає долучення боярства та військових слуг до козацтва»⁴.

Стадії діалектичного становлення правової традиції. Суперечності між містом і селом у правовій сфері виявляють себе як протиставлення різних світоглядів, способів життя, стереотипів виробничої та сімейно-побутової діяльності. Українське село другої половини XVII ст. за формами соціальної організації, правовою культурою відрізняється від села XV-XVI ст.; українські міста XVIII ст. не схожі на українські міста XX ст.; так само, як полкове місто Війська Запорозького не схоже на м. Львів з його магдебурзьким правом, так само, як Гуляйполе не схоже на Коломию не тільки за географічними, але й етнічно-поведінковими та соціально-правовими ознаками. Отже, кожна більш-менш істотна зміна панівного способу життя, соціально-виробничої та побутової організації цього життя призводила і до відповідних змін правової системи та правової традиції.

Досліджуючи правову реальність минулого, не можна беззастережно застосовувати ті поняття правової науки, які відображають сучасну правову систему. В

до- та ранньоіндустріальних, перехідних суспільствах правава система завжди поєднує в собі дві підсистеми, два різних правопорядки, які доповнюють один одного і співіснують на одній території, в одному суспільстві. Перша стосується життя панівних верств суспільства та задоволення загальнодержавних потреб (оборона, економічна та військова мобілізація). Ця підсистема орієнтована на писане позитивне право. Друга підсистема – це реальний правопорядок, який існує у народному житті. В тій частині, в якій держава чи панівні верстви не зацікавлені витратити сили та ресурси на правове регулювання відповідних правовідносин, суспільні відносини регулюються правовим звичаєм, тобто звичаєвими нормами поведінки, санкціонованими (хоча б пасивно, шляхом невтручання у справи сільської громади) державою. Оця друга підсистема правової системи найбільш помітно впливає на всю правову історію народу, оскільки саме в ній врешті формується етноправовий стереотип поведінки, який становить сутність правової системи і визначає її подальший розвиток. Взаємодія першої та другої підсистем правової системи характеризується діалектичними законами, основними з яких є діалектика сутності та явища, а також цілого і частини. Єдність етноправового стереотипу правової поведінки визначає єдність двох підсистем в одній правовій системі, оскільки і панівна частина суспільства, і народна маса належать до одного й того ж етнічного масиву. Єдність етноправового стереотипу поведінки всіх частин суспільства, яке досягло правового рівня розвитку соціальної організації, і є реальною основою його правової цілісності. Тому йдеться не про бюридізм, а саме про дві підсистеми правової системи. Сутність правової системи полягає у другій підсистемі, що, як і належить сутності, менш мінлива (діалектика явища та сутності між двома підсистемами? – А чому б і ні?!). Перша підсистема динамічна, але нестійка, як і належить явищу. Держава може втручатися у другу підсистему, однак не може змінити її – та й власну сутність, оскільки сама є наслідком розкриття сутності правової системи. З точки зору явища, суб'єктом історичного процесу є держава, з точки зору сутності, – народ. Оскільки явище більше доступне пізнанню, ніж сутність, цим можна пояснити обмеженість державницького, у ширшому аспекті – юридичного підходу до історії народу (здається, що війна розпочалася тому, що монарх видав про це указ; насправді, як правило, монарх «оголошував» війну, тому що народ прагнув воювати; однак історик права має справу з указом монарха, який зберігся в архіві, а не з народом, якого немає в силу біологічних причин; тому важко не піддатися спокусі вважати причиною норму, а не живих людей).

Запропоноване нами виокремлення двох підсистем може видатися неприйнятним для сучасної правової теорії, яка описує прогрес права та держави згідно із сучасними уявленнями про них. Якщо упродовж переважної частини правової історії людства одна частина суспільства з покоління в покоління перебувала в одному правовому середовищі, а інша – у подібному, але відмінному, і ця відмінність була настільки суттєвою, що можна говорити про два різні способи життя, в тому числі правового життя, між групами правових явищ в межах єдиної правової системи наявна суперечність, що передбачає виокремлення двох підсистем.

Абсолютна більшість історико-правових досліджень періоду, який нас цікавить (XV–XX ст.), орієнтована на пізнання позитивного права, при цьому як системи норм, що, з точки зору офіційної державної влади, повинні були регулювати відповідні відносини. Зумовлене це наявністю писемних пам'яток та

відсутністю, складністю чи епізодичністю документів, які б свідчили про реальний правопорядок у той чи інший історичний період. Крім того, багато норм стосувалися життя привілейованих верств та їх відносин з більшістю народу в тій частині, яка «цікавила» ці привілейовані верстви. Внаслідок цього можна припустити, що більшість таких норм і правових установ розділила долю панівних верств суспільства і не залишила глибокого сліду в правовій традиції сучасного українського народу. Історії відомі спроби привілейованих верств, окремі представники яких усвідомлювали існування зазначеної суперечності, перенести для її усунення на офіційний рівень правові форми соціальної організації, які побутували у масі народу (народництво, «громади» М.П. Драгоманова як прообраз нової держави), однак ці спроби так і залишилися теоретичними.

Революційні події 1917–1920 рр. у створенні нових правових систем засвідчили дію саме тих елементів правової системи попередньої доби, які, з точки зору соціальної стратифікації, були в українському селі. Адже сам цей народ ще на початку ХХ ст. на 90% і більше складався із селян і міщан, які проживали у селах і невеликих містечках, призначених для військово-адміністративного, церковного, торговельного обслуговування прилеглої сільської округи, спосіб життя у них був лише видозміною традиційного сільського побуту. І сьогодні відносно незначна частина громадян України безпосередньо має власний досвід, пов'язаний з діяльністю судової системи. Поза межами узвичаєного сільського побуту досвід взаємодії абсолютної більшості народу з правовою системою країни обмежувався військовою службою, а тому в цій частині був специфічним. Система права та правові установи почали відігравати помітну роль у правовому житті народу лише наприкінці 50-х років ХХ ст. Царські чиновники під проводом П.А. Століпіна, а згодом більшовики, кожен по-своєму, але однаково неправовими методами «перетворювали» українське село (по суті, змінювали етнічний стереотип поведінки українського народу). Той стан народу, який можна спостерігати сьогодні, у короткій історичній перспективі позначений впливом описаних процесів, оскільки все це відбувалося за життя не більше трьох-чотирьох попередніх поколінь. Ми схильні вважати, що процеси першої половини ХХ ст. відчутно вплинули на правову традицію українського народу і дотепер визначають своєрідність його правової системи. Якою мірою вони змінили стереотип правової поведінки народу як елемент його етнічного стереотипу – покаже лише майбутнє, однак є всі підстави стверджувати, що такі зміни незворотно перетворили і правову традицію народу, прикладом чого у порівняльній перспективі може бути збереження вироблених радянським суспільством форм соціальної організації у пострадянських суспільствах вже за відсутності соціалістичної ідеології (яскравий приклад – Білорусь, де органічно збереглися та функціонують колективні сільськогосподарські підприємства). Однак при цьому сам механізм змін не мав правового характеру, асоціювався із зовнішнім, силовим втручанням у народне життя, значною мірою був нав'язуванням селянській народній масі нових, чужих для неї стереотипів поведінки та правового співжиття, був позначений, по суті, культурною революцією, в тому числі у народній правовій культурі. Реально «роздвоєність» правової системи, співіснування двох різних правопорядків в одному суспільстві почали зникати наприкінці 60-х років ХХ ст., але не подолані й досі.

Пізнавальне значення виділення стадій діалектичного становлення правової традиції зумовлене тим, що кожна з них характеризується переходом до іншої стадії розвитку кожної з тих суперечностей, сукупність яких формувала сутність

правової системи народу на тривалих проміжках її еволюції. Та суперечність, яка не була подолана на попередній стадії, переходить у наступну. В змістовному аспекті йдеться про порівняльно-правове дослідження конкретно-історичних форм правової системи одного й того ж народу, які він виробив у різні періоди своєї історії.

1. Огляд історії українського права по записам за виглядами проф. Др. М. Чубатого на Тайнім Українськiм Університеті у Львові в 1920-1923 рр. II. Поширене видання // Історія джерел та державного права. – 1922. – Ч.1, 2. – 321 с. 2. Там само. – С. 20. 3. Там само. – С. 24. 4. *Литвин В.М.* Історія України: Підручник. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 133.

В. В. АНДРІЮК

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОГО ЮРИДИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

В статье исследуются некоторые методологические вопросы нормативного юридического прогнозирования. При этом определяется нормативное юридическое прогнозирование, кратко анализируются стратегия разработки нормативных юридических прогнозов и этапы нормативного юридического прогнозирования. Показано необходимость четкого построения иерархии целей общества в правовой плоскости.

In the article the author tries to investigate some methodological problems of the normative juridical forecasting. Besides, the definition of the normative juridical forecasting is given, strategy of generation of normative juridical forecasts and phases of the normative juridical forecasting are shortly analyzed. Especially the author pays attention to the necessity of the distinct structure of the hierarchy of the society goals in legal area.

Ефективне управління суспільством та адекватне правове регулювання суспільних відносин потребує визначення не тільки перспектив і тенденцій розвитку правової дійсності, а й стратегічних шляхів досягнення цілей суспільства в правовій сфері, що реалізується через систему нормативного юридичного прогнозування. Ідея нормативного прогнозування вперше в науковій літературі з'явилася ще в 20-х роках ХХ ст. Проте далі декларацій і побажань справа не пішла. І лише в 60-х роках розпочалось теоретичне оформлення нормативного підходу в прогностичних дослідженнях, який (порівняно з перспективним підходом) не одержав значного розвитку. В юридичній літературі про нормативне прогнозування згадували вкрай рідко і лише у зв'язку з плануванням законопроектних робіт. Усе це актуалізує необхідність розробки стратегії та методологічного інструментарію нормативного юридичного прогнозування.

Нормативне юридичне прогнозування покликане відшукати шляхи і засоби досягнення цілей суспільства у правовій площині. Тобто в основі нормативного прогнозування лежить складніша ідея, ніж при перспективному. Адже якщо при